

УДК 37.035.91

Семенов А.А.

**Виховання самостійності у учнів-лідерів молодших класів як
психолого-педагогічна проблема**

У статті представлено результати дослідження теоретичних аспектів розвитку самостійності. Зазначені дослідники, які зробили вагомий внесок у розвиток теорії виховання самостійності. Проаналізовано види діяльності, при яких відбувається розвиток самостійності. Визначено особистісні якості, які розвиваються одночасно із самостійністю.

Ключові слова: самостійність, лідер, виховання, розвиток, особистісні якості, самосвідомість, самооцінка.

Семенов А.А. Воспитание самостоятельности у учащихся-лидеров младших классов как психолого-педагогическая проблема

В статье представлены результаты исследования теоретических аспектов развития самостоятельности. Указанные исследователи, которые внесли весомый вклад в развитие теории воспитания самостоятельности. Проанализированы виды деятельности, при которых происходит развитие самостоятельности. Определены личностные качества, которые развиваются одновременно с самостоятельностью.

Ключевые слова: самостоятельность, лидер, воспитание, развитие, личностные качества, самосознание, самооценка.

Semenov Andrei Education of independence of junior leading students as psycho-pedagogical problem

The paper presents the results of the theoretical aspects of independence, the researchers who made a significant contribution to the development of the theory of education of independence. Activities which involve the development of independence are analyzed. Personal qualities that develop simultaneously with independence are defined.

Keywords: *independence, leader, education, development, personal qualities, self-awareness, self-estimation.*

Самостійність, як унікальна здатність людини зберігати власну індивідуальність та протистояти зовнішньому тиску, все частіше стає об'єктом досліджень психологів, педагогів, філософів, соціологів. Але, як правило, досліджуються лише один або декілька аспектів цього складного феномену, в результаті чого у різних джерелах ми зустрічаємо велику кількість, багато в чому відмінних одне від одного, визначень цього явища.

Низький рівень розвитку самостійності є причиною безпорадності у ситуаціях, які потребують рішучості, цілеспрямованості, витримки та особистої відповідальності, а неадекватне уявлення про власні можливості та відсутність власної стійкої точки зору не дозволяють коригувати ті особистісні якості, які цього потребують. Все сказане вказує на актуальність та практичну значущість піднятої проблеми.

Мета – дослідити теоретичні аспекти розвитку самостійності, як особистісної якості учня-лідера початкових класів.

Завдання: 1) проаналізувати наявні психолого-педагогічні, філософські та соціологічні джерела, у яких досліджуються питання розвитку самостійності; 2) виокремити особистісні якості, певний рівень розвитку яких є необхідною умовою при вихованні лідерської самостійності.

Питанню виховання самостійності приділялося багато уваги як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Різні аспекти цього процесу досліджували Т. Абрамова, А. Асмолов, Н. Дахно, А. Дорошенко, Д. Ланн, І. Кон, Е. Кононко, В. Кроль, О. Науменко, А. Фромм, А. Хуторський, В. Штейнберг та ін.

Сучасні вчені з педагогіки, психології, соціології тощо, пов'язують самостійність із такими рисами характеру, як ініціативність, адекватна самооцінка, критичність, воля, відповідальність за свою діяльність та поведінку.

На думку Е. Шилза, найважливішим способом організації життя суспільства є самостійність його членів: саморегулювання, самовідтворення, самозародження, а іншими словами – незалежність [1, 341]. Учений пише, що кожен колектив, при забезпеченні власної самостійності, має тенденцію до самоізоляції. Але автор вважає, що самостійність та незалежність є відносними поняттями як для окремої особи, так і для групи людей, наводячи приклади існування народів і націй, які за вкрай рідкими виключеннями не можуть існувати абсолютно відокремлено від іншого світу. Відповідно, говорячи про самостійність, варто пам'ятати про її межі, які у кожному конкретному випадку будуть свої.

Спираючись при розкритті сутності самостійності на дослідження психологів, І. Кон констатує, що вона безпосередньо пов'язана із такими психічними явищами, як самоконтроль, здатність до самоствердження, здатність підтримувати стабільність власного «Я», вміння регулювати власні емоційні реакції та поведінку, емоційну стійкість та здатність чинити опір зовнішньому тиску, здатність приймати відповідальність за результати своєї життєдіяльності на себе [2, 268]. Вважаючи самостійність одною з найбільш цінних якостей особистості, вчений характеризує це поняття, як наповнене внутрішньою свободою, самобутністю, нестандартністю та оригінальністю.

Самостійність особистості І. Кон пов'язує зі змістом життєдіяльності людини, соціальними умовами та конкретною діяльністю. Він зазначає, що разом із підвищенням соціального статусу та складності виконуваних завдань часто з'являються і більш розкуті й незалежні думки та вчинки. Чим частіше у дитинстві виникають ситуації вибору, які потребують відповідальних рішень, тим швидше формуються навички самостійної поведінки. І навпаки, чим менше можливостей для самостійних вчинків, тим частіше особа у подальшому схильна орієнтуватися на зовнішні авторитети і вважати оточуючий світ загрозливим та ворожим. Ці висновки дозволяють нам сформулювати припущення про те, що чим вищою є міра самостійності, тим більше

задоволення людина отримує від діяльності, широко використовуючи творчі підходи.

Окрім того І. Коном був проаналізований так званий «європейський» канон самостійності і виокремлено основні його складові. Ними є: розвинене почуття відповідальності, висока соціальна активність, розвинена потреба у досягненні кінцевої мети. Одночасно І. Кон констатує, що самостійність є дуже складним феноменом, і при її вихованні особливо потрібним є почуття педагогічної міри, адже найменше порушення пропорцій може призвести до того, що позитивна особистісна риса може трансформуватися на негативну. Він пише, що самостійність, як і свобода, має два виміри: «Перший, що описує об'єктивне становище, життєву ситуацію індивіда, передбачає незалежність, свободу від зовнішнього примусу і контролю, право і можливість самому приймати рішення, керуючись у житті своїми власними стимулами. Другий вимір, який відноситься до суб'єктивної реальності, означає здатність розумно користуватися своїм правом вибору (самостійність, але не свавілля) і передбачає цілеспрямованість, послідовність і волю до досягнення цілей. Самостійна людина усвідомлює і вміє ієрархізувати свої цілі, здатна успішно контролювати не тільки зовнішні обставини, але і власні пориви» [3, 269].

Є. Ільїн [4] також вважає, що самостійність включає у свою структуру самоконтроль і характеризується не лише самостійним прийняттям рішень, а й готовністю нести відповідальність за свої вчинки, а тому розвиток самостійності йде разом із розвитком самосвідомості і самооцінки. Самооцінка, на його погляд, інтегрує у себе уявлення про вже досягнутий рівень і так званий «проект майбутнього» (якого рівня розвитку особистості можна досягти Я у майбутньому).

Самооцінка дитини є динамічною, вона виникає, укріплюється або стає нестійкою, а також допомагає критично відноситися до своїх вчинків. Досліджуючи самооцінку дітей молодшого шкільного віку, М. Боцмановою та А. Захаровою [5] було виділено три рівня її розвитку:

- 1) реалістична самооцінка (дитина має загальні уявлення про себе, як про особистість і, на основі знання власних можливостей, може прогнозувати свої дії);
- 2) недостатньо реалістична самооцінка (самооціночні судження категоричні і часто є відлунням чужих думок про себе, а дитина стає менш схильною до сумнівів та роздумів над цим);
- 3) неадекватна самооцінка (у таких дітей завжди присутнє бажання оцінити себе якомога вище, але реальна самооцінка є низькою. Основна причина цього – накопичення негативного досвіду оцінок себе зі сторони авторитетних для дитини дорослих (батьків, учителів).

На думку С. Степанова, самостійність не є вродженою якістю, вона формується по мірі дорослішання дитини, і на кожному віковому етапі має свої особливості [6]. Так, у молодших школярів, самостійність розвивається у процесі індивідуальної навчальної та рухливої ігрової діяльності, під час якої формуються еталони самостійного мислення; в учнів середніх класів цю функцію бере на себе діяльність групова, коли реалізується ініціатива та розвиваються критичність і логіка; а у старшому шкільному віці підлітки, під час перетворювальної та практико-орієнтованої діяльності, закріплюють навички самоконтролю.

Спираючись на розроблену С. Рубінштейном та А. Леонтьєвим теорію діяльності, Н. Дахно головною ознакою самостійності пропонує вважати той факт, що вона (самостійність) несе у собі функцію управління. На її думку, ціль у структурі самостійності виконує регулятивні функції, а зміст кожної дії актуально усвідомлюється особистістю і надає її діяльності особистісного значення [7, 10].

Досить часто у педагогічній літературі зустрічається таке поняття, як «продуктивна самостійна діяльність учнів». Виокремлюються чотири її рівня:

- 1) копіюючі дії (підготовка до самостійної діяльності);

- 2) репродуктивна діяльність (узагальнення засобів і методів пізнавальної діяльності та їх наступне використання при вирішенні більш складних, але все ще типових завдань);
- 3) продуктивна діяльність із самостійним застосуванням набутих знань та навиків при вирішенні нетипових завдань;
- 4) повністю самостійна діяльність, при якій набутий досвід використовується у абсолютно нових ситуаціях при прийнятті гіпотетичного аналогового рішення [8, 389].

Акцентуючи увагу на важливості сформованості власної точки зору, К. Селевко [9] визначає самостійність як інтегративну якість особистості, яка характеризується:

- а) здатністю індивіда керуватися у своїх вчинках насамперед власними переконаннями;
- б) готовністю до урахування характерних особливостей ситуації, що склалася;
- в) свідомим урахуванням або неурахуванням думок інших людей;
- г) небажанням покладатися на випадкові чинники.

У склад самостійності, як вважає З. Пономарьова [10], слід внести мотиви, які забезпечують позитивне ставлення до діяльності, а також знання про технології, способи та методи дій у різних її видах. Автор також підтримує думку про те, що самостійність – це особистісна якість, яка проявляється у здатності виконувати ті чи інші дії без зовнішньої допомоги та у прагненні і вмінні самостійно ставити цілі і визначати напрямки власної діяльності.

Ми вважаємо, що саме під час проведення рухливих ігор самостійність у учнів молодших класів успішно розвивається одночасно із розвитком: а) інтелекту (критичного мислення); б) рефлексії (здатності неупереджено оцінювати свої вчинки); в) емоційної сфери (бажання знову пережити ситуацію успіху); г) волі (здатністю мобілізувати свої сили заради досягнення мети), адже рухова діяльність саме цього типу вимагає прояву всіх вищеперерахованих якостей.

У ряді психологічних праць [11, 12, 13 та ін.] самостійність пов'язується зі здатністю успішно вирішувати проблеми. Підкреслюється, що у процесі формування самостійності важливу роль відіграє саморегуляція, яка дозволяє свідомо діяти та обирати найбільш прийнятний для кожного окремого випадку спосіб поведінки. Прихильники цієї точки зору акцентують увагу на рівні розвитку рефлексії, вважаючи, що здатність оцінювати проміжні результати своєї діяльності та вносити при необхідності відповідні корективи у неї є дуже важливою. Ця здатність, на думку авторів, свідчить про наявності у особи певних уявлень про норми взаємовідносин між людьми, адекватну самооцінку, високий рівень розвитку самосвідомості та сформованість вольових якостей. Вказується на прямий взаємозв'язок між самостійністю та волею, який зумовлений тим, що воля є інструментом мотивацій найвищого рівня при реалізації життєвих цінностей. Воля також виконує функцію свідомої регуляції поведінки у ситуаціях, коли виникає необхідність долати довготривалі негативні впливи, співдіючи при цьому розвиткові здатності до тривалих зусиль на шляху подолань труднощів – наполегливості.

Ми погоджуємося із твердженням Л. Занкова [14], що надання дітям можливості робити самостійні вчинки є необхідною умовою для виховання волі, а самостійна постановка цілей та розроблення плану дій породжує сильну мотивацію до подолання перепон та труднощів, які можуть зустрічатися на шляху виконання задуманого і які дитина вчиться долати.

На нашу думку, наступною необхідною для розвитку самостійності якістю є витримка, яка також тісно пов'язана із силою волі. Синергічно діючи, вони дозволяють людині керувати своїми емоціями, не зважати на думки та почуття, які можуть зашкодити досягненню мети, приймати обмірковані рішення.

Цю групу вольових якостей доповнюють рішучість, самовладання та упевненість у собі. Вони забезпечують можливість швидко та без вагань обирати найбільш раціональну лінію поведінки, яка мало залежить від сили зовнішніх протидіючих факторів.

Пропонуючи заохочувати прагнення до незалежності при розвитку самостійності, А. Фромм застерігає від надмірного захоплення методом наслідування, хоча і зазначає, що демонстрація зразків поведінки дорослими та винагорода у вигляді слів схвалення є необхідними [15].

Спираючись на результати своїх досліджень, Н. Левітов [16] охарактеризував самостійність як «психічний стан особистості». Він стверджував, що у процесі різноманітних видів діяльності можливе виділення та закріплення стійкого образу самостійних дій, а повторення цих дій поступово формує певний стійкий стан, характеризуючий особистість, як самостійну.

Існує прямий взаємозв'язок між розвитком самостійності дитини-лідера і виконанням нею самостійної роботи будь-якого характеру. Самостійна робота є як проявом вже досягнутого рівня самостійності, так і засобом її подальшого розвитку, стимулюючи дитину до самостійного пошуку при дослідницькій діяльності, забезпечуючи індивідуалізацію темпу та складності роботи, пробуджуючи необхідність у знаходженні оптимального варіанту рішення при виконанні завдань. Вона, як зазначає В. Якунін [17], ініціює переведення людини з ролі об'єкту в роль суб'єкту діяльності і управління. Відповідно, з цієї точки зору самостійність може бути розглянута і як особистісна якість, і як показник рівня активності людини, і як критерій її зрілості у тій чи іншій сфері соціальної практики: етичній, розумовій, професійній, політичній та ін. Самостійність, яка розвивається у процесі доцільно організованої самостійної роботи, при певних умовах може стати основою для перебудови особистісної позиції учня у навчально-виховному процесі.

Таким чином під самостійністю молодшого школяра ми будемо розуміти його вміння діяти без прямого керівництва або сторонньої допомоги.

Отже, самостійність як лідерська якість молодшого школяра проявляється у прагненні визначати напрям своєї діяльності і діяльності своєї групи, а також у здатності виконувати певні дії без сторонньої допомоги. Вихованню самостійності сприяє відмова від системи прямого зовнішнього управління всіма діями дитини на користь опосередкованого педагогічного впливу шляхом

створення гуманістичного виховного середовища, у якому учень-лідер початкових класів набуває досвіду успішних самостійних дій. Програма виховання самостійності повинна бути орієнтована на розвиток емоційно-вольових та розумових здібностей.

Здатність до самостійних дій може розвиватись у процесі широкого спектру видів діяльності, і рухливі ігри є одним з найкращих її видів. Це зумовлено тим, що при виконанні ігрових дій дитина отримує можливість розраховувати свої сили, набуває досвіду регулювання міжособистісних відносин та своєї поведінки у спонтанно виникаючих ситуаціях, формує систему уявлень про саму себе.

Процес виховання лідерської самостійності за допомогою засобів рухливих ігор передбачає такий зміст ігрової діяльності, при якому кожній дитині буде надано можливість обирати власну стратегію дій та створюються умови для прояву таких особистісних якостей, як відповідальність, ініціативність, критичність, активність, витримка, рішучість.

Перспективою подальших досліджень з цієї проблеми є пошук та практична апробація методик використання рухливих ігор при вихованні лідерської самостійності у лідерів молодших класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Американская социология: Перспективы, проблемы, методы / под ред. Г.В. Осипова. – М. : Изд-во: Прогресс, 1972. – 390 с.
2. Кон И. С. Психология самостоятельности /И.С. Кон // Педагогика здоровья. – 1992. – №3. – С. 268-274.
3. Кон И. С. В поисках себя / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
4. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
5. Захарова А. В. Как формировать самооценку школьников / А. В. Захарова, М. Э. Бодманова // Начальная школа. – 1992. – №3. – С. 58-65.

6. Степанов С. С. Психологический словарь для родителей / С.С. Степанов. – М. : Академия, 1996. – 160 с.
7. Дахно Н. Г. Формирование опыта самостоятельной деятельности подростков в развивающей среде загородного детского оздоровительного центра: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Дахно Наталья Геннадьевна. – Кострома, 2005. – 27 с.
8. Психолого-педагогический словарь / Сост. В. А. Мижериков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 544 с.
9. Селевко Г. К. Саморазвивающее обучение / Г.К. Селевко. – Ярославль: ИПК, 1996. – 228 с.
10. Пономарева З. Ф. Воспитание у старших подростков потребности в самостоятельной постановке перспективы деятельности / З. Ф. Пономарева // Формирование духовных потребностей школьников. – Новосибирск: изд. НГПУ, 1996. – С. 412-425.
11. Зимняя М. А. Педагогическая психология / М. А. Зимняя. – М. : Изд-во «Логос», 2006. – 384 с.
12. Крысько В. Г. Психология и педагогика в таблицах и схемах / В. Г. Крысько. – Мн. : Харвест, 1999. – 384 с.
13. Осницкий А. К. Психология самостоятельности: Методы исследования и диагностики / А. К. Осницкий. – Москва-Нальчик: Изд. центр «Эль-Фа», 1996. – 124 с.
14. Занков Л. В. Избранные педагогические труды / Л. В. Занков. – М. : Педагогика, 1990. – 424 с.
15. Фромм А. Популярная педагогика / А. Фромм., Т. Гордон. – Екатеринбург: Изд-во «АРД ЛТД», 1997. – 608 с.
16. Левитов Н. Д. Вопросы психологии характера / Левитов Н. Д. – М. : Изд-во «СГУ», 2009. – 296 с.
17. Якунин В. Я. Педагогическая психология / В. Я. Якунин. – СПб. : Изд-во «Бизнес-пресса», 1998. – 639 с.